

A 80 ÉVES HORVÁTH JÁNOSNAK AJÁNLOTT ÍRÁSOK

CZEGLÉDY KÁROLY

A SZÍR NAGY SÁNDOR-LEGENDA

Az utóbbi esztendőök során a Nagy Sándor-regényre vonatkozó ismereteinket számos új forrás¹ gazdagította, amelyekhez értékes filológiai és irodalomtörténeti tanulmányok² egész sora csatlakozik. Az új adatok majdnem minden lényeges kérdésben megerősítették az eddigi eredményeket. A regény keletkezését ma is úgy képzeljük el, mint régebben: az i. u. III. századi,³

¹ A hamburgi papiruszgyűjtemény 129. darabja (vö. Griechische Papyri der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek II (1954), 51—74 és a Società Italiana-nak a D. PIERACCIONI-tól közzétett 1285. sz. papírusa (Papyri della Società Italiana XII/2. Firenze 1951).

² Ezek közül különösen fontos R. MERKELBACH műve: Die Quellen des griechischen Alexanderromans: Zetemata, Heft 9. (München 1954), továbbá G. CARY „The Medieval Alexander” (Cambridge 1956) című terjedelmes monográfiája. CARY, aki ezzel a művével kivételes tehetségről tett tanúbizonyságot, éppen a regény keleti, különösen perzsa változataival foglalkozott, amikor nagyon fiatalon — 25 éves korában — meghalt. A feladat egy részét már korábban elvégezte E. BERTEL'S „Роман об Александре” című munkájában (Moszkva 1948).

³ Pseudo-Kallisthenes, amint már régen ismeretes, egy helyen (I, 13, 4) Favorinust (i. u. II. század) idézi. Ez a mű keletkezésének post quem-je. Az ante quem szempontjából elsősorban a regénynek a Iulius Valériustól (270—330) származó fordítása fontos (vö. MERKELBACH, i. m. 59). Pontosabb meghatározás volna esetleg lehetséges J. MARKWARTnak egy megfigyelése (vö. Hippolytus Werke IV. Die Chronik, ed. A. BAUER [R. HELM]—J. MARKWART: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 411) alapján. MARKWART rámutat arra, hogy a 686/7-ből származó örmény krónika kronológiai kivonatai között szerepel egy olyan töredék is, amelyben Nektanebo meneküléséről van szó. A Nagy Sándor-regénynek ugyanez a motívuma azonban megvan a Barbarus Scaligeri egyik helyén is (ed. FRICK 266—268): „capud suum radens et mutans uestimenta sua alio specie fugiit”. Itt azonban mint forrásra, világos utalás történik Iulius Africanus (160—240 után) krónikájára is. MARKWART szerint ez azt jelenti, hogy már Iulius Africanus is ismerte a Nagy Sándor regénynek ezt a motívumát. Egyik jegyzetében MARKWART megígérte, hogy a kérdésre később még részletesen visszatér, ebben azonban 1931-ben bekövetkezett halála megakadályozta. Az örmény krónika és a Barbarus Scaligerinél található idézet valóban messzemenő egyezést mutat fel a regény fogalmazásával. Aligha volna tehát helyes ebben az esetben a Nektanebo-epizód vándormotívum (vö. O. WEINREICH, Der Trug des Nektanebos. Berlin—Leipzig 1911) jellegére való hivatkozás (MERKELBACH, i. m. 58) s annak hangsúlyozása sem, hogy a Nektanebo történet régi egyiptomi elbeszélés, amellyel a görög uralom alá került egyiptomiak vigasztalták magukat, Nagy Sándort Ammon fiának téve meg. — A regény egyiptomi eredetéről vö. F. PFISTER magyarázatát, aki „Studien zum Alexanderroman” című tanulmányában (Würzburger Jahrbücher 1946/1, 29—66) megkísérelte (50—60) annak az egyiptomi hellenisztikus, népies jellegű regénynek a körvonalazását, amely szerinte a Pseudo-Kallisthenes-féle elbeszélés elődje lett volna.

késői hellenisztikus szerző egy regénynek még alig nevezhető kompilációban egyesítette a kleitarchosi hagyományozási vonallal összefüggő, eredetileg is erősen legendás történeti elbeszéléseket, valamint a Nagy Sándornak és kortársainak tulajdonított leveleket (az ún. „levél-regény”-t). Két fő forrásának összeszerkesztésében⁴ a szerző igen ügyetlenül járt el, ami keveset pedig az átvett anyaghoz a magáéból fűzött, irodalmi szempontból is igen silány alkotás.

Arra a kérdésre, hogy miként válhatott ez a történeti és esztétikai szempontból egyaránt meglehetősen értéktelen mű a középkor egyik legelterjedtebb olvasmányává, az újabb kutatás⁵ szintén a korábbihoz hasonlóan válaszol: Nagy Sándornak a kortársai szemében is emberfelettivé nőtt alakja, amelyet már a görög világban is ál-történeti jövendölések vettek körül, behatolt az ószövetségi kánonba — Dániel könyvének apokaliptikus fejezeteibe —, sőt a zsidó és keresztyén szentírás és legendák után a Koránba (18. szúra) is. A középkori keresztyén és mohamedán világ számára tehát Nagy Sándor nemcsak nagy hódító vagy érdekes regényalak volt, hanem szentírásbeli szereplő is. Ez az, ami a Nagy Sándorról szóló történeti, moralisztikus vagy teológiai és mindenekfelett apokaliptikus vonatkozású⁶ olvasmányokat a keresztyén és mohamedán világban egyaránt olyan érdekessé tette.

I

A görög Nagy Sándor-regény szinte magától kínálkozott zsidó és keresztyén átdolgozásra. A regényben ugyanis Nagy Sándor eléri a világ térbeli végeit.⁷ Ott pedig az ószövetségi prófécia (Ezékiel XXXVIII. és XXXIX. fej.) szerint, az északi végeken (Ez. XXXIX, 2 : מִי־צֶפֶן, LXX : ἐπ' ἐσχάτου τοῦ βορρᾶ Vulg.: de lateribus Aquilonis), Góg lovas népe él. Mivel Góg és Mágóg alakja átkerült az újszövetségi Apokalypsisbe is (XX, 7—10), a keresztyén átdolgozók még további fontos motívumokkal bővíthették a regényt. Az Apokalypsis idézett helyén ugyanis arról van szó, hogy az első feltámadás ezer esztendeje után a Sátán magához fogja csábítani a föld négy sarkán levő népeket, Gógot és Mágógot, hogy harcra gyűjtse őket, „akiknek száma, mint a tenger fövénye”. Azok feljönnek a föld téreire, bekerítik a szen-

⁴ MERKELBACH, i. m. 5, 188.

⁵ Vö. F. PFISTER tanulmányát: Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohammedaner und Christen: Deutsche Ak. d. Wiss. Schriften der Sektion für Altertumswiss. 3 (Berlin 1956).

⁶ Legutóbb CARY (i. m. 133, 273—274) PFISTERrel szemben igyekezett hangsúlyozni, hogy a középkor Nagy Sándor-képét egyáltalán nem befolyásolták a népszerű könyvekben olvasható apokaliptikus Nagy Sándor-elbeszélések (Góg és Mágóg apokalipszise, valamint a tíz törzs elzárásának az epizódja). Ez a megállapítás talán túlzottan is csekély jelentőséget tulajdonít az egész középkorban rengeteget olvasott apokaliptikus jellegű Nagy Sándor-ábrázolásoknak a történeti irodalom, valamint a teológusok, moralisták és „exempla”-írók Nagy Sándor-képével szemben.

⁷ Erről a Makkabeusok könyve (I, 1, 3 : καὶ διήλθεν ἕως ἀκρων τῆς γῆς) is tud.

tek táborát és a kedvelt várost, de az égből alászálló tűz megemésztí őkét. Az ó- és újszövetségi helyek új, apokaliptikus színt adtak a regénynek s ezzel gyökeresen megváltoztatták irodalmi jellegét.

A Nagy Sándor-történet és a bibliai apokalipszisek összekapcsolt változatával részletesen kidolgozott formában a szír Nagy Sándor-legendában találkozunk először. Teljes azonban a bizonytalanság még mindig abban a tekintetben, hogy a két elem összekapcsolása nem történt-e meg már sokkal korábban, évszázadokkal a szír legenda keletkezése előtt. A következőkben ezekkel a kérdésekkel, valamint a szír legenda keletkezéséhez fűződő megoldatlan problémákkal kívánunk foglalkozni.

II

Az első szerző, akit a kutatók egy része az összekapcsolás szerzőjének tekint, az i. u. I. sz. második felében író zsidó Iosephus. Arról a szorosról ugyanis, amelyet Nagy Sándor rekesztett el vaskapukkal (*ἦν ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος πόλιν σιδηραῖς κλειστὴν ἐποίησε*) már Iosephus is említést tesz (Bell. Iud. VII, 7, 4). Ugyancsak beszél Iosephus (Ant. I, 6, 1) a skythákról is, akiket Mágóg leszármazottainak tart: *Μαγώγης δὲ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ Μαγώγας ὀνομασθέντας ᾔκισε, Σκύθας δὲ ὑπ' αὐτῶν προσαγορευομένους*. Iosephus rövid tudósításaiban két olyan elem is van, amelyet esetleg a palesztinai vagy alexandriai hellenisztikus zsidóságra s ezzel együtt az Iosephust megelőző korokba vezethetnénk vissza. Az egyik maga az a gondolat, hogy a civilizált világ szempontjából olyan fontos kaukázusi kapuk megépítője Nagy Sándor volt. Egy ilyen feltevés mellett hivatkozhatnánk arra, hogy Nagy Sándor a többi hellenisztikus legendában, így a Nagy Sándor jeruzsálemi látogatásáról,⁸ a polgárjogok megadásáról⁹, a zsidó vallás elfogadásáról és a Jeremiás próféta csontjainak átviteléről¹⁰ szóló elbeszélésekben is igen előnyös szerepet játszik. F. KAMPERS egy máig sem teljesen elavult munkában¹¹ egész sor olyan adatot állított össze, amelyek azt bizonyítják, hogy Nagy Sándor alakja a hellenisztikus zsidóság körében egyenesen messiánikus váradalmak hordozója volt. Ha KAMPERS bizonyítása több helyen hézagos is,¹² nem kétséges, hogy a zsidóság bizonyos formában szintén magának igényelte a hellenisztikus *οἰκουμένη* nagy megalapítóját, s hogy — legalábbis bizonyos

⁸ Vö. PFISTER, i. m. 25—26.

⁹ Vö. PFISTER, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexanders, mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem: Sitz. Ber. der Heidelberger Ak. 1914/11. A Iosephusnál leírt állítólagos látogatás egyes motívumait felhasználta később a római Attila-legenda szerzője is. Vö. FÓTI JÓZSEF LAJOS, Ak. Ért. 1910: 49—64; KIRÁLY GYÖRGY, ITK. 1918: 134.

¹⁰ CARY, i. m. 18, 132.

¹¹ Alexander der Große und die Idee des Weltimperiums in Prophetie und Sage: Studien und Darstellungen aus dem Gebiete der Geschichte I/3, Freiburg i. B. 1901.

¹² Vö. alább a 20. jegyzetet.

korszakokban — hajlandó volt benne egy a Kyroséhoz hasonló, a közönséges történeti kereteken túlnövő, üdvtörténeti szempontból is fontos alakot látni.¹³

A Nagy Sándor-történet Góg és Mágóg apokalipszisével összekapcsolt másik eleme a „vaskapu” motívuma lehetne. Iosephus idején ugyanis nemcsak az ezékieli Góg és Mágóg-prófécia volt közismert Keleten, hanem — amint az újszövetségi Apokalypsis idézett versei mutatják — Góg és Mágóg egykor bekövetkezendő feloldoztatásának hite is. Iosephus tehát az elzárás motívumát is vehette volna valamilyen ránk nem maradt keleti apokaliptikus hagyadából.¹⁴ Ebben az esetben pedig, bár Iosephus két idézett helye között nem mutatkozik semmiféle tartalmi kapcsolat sem, az a további feltevés is kínálkozik, hogy Nagy Sándor elrekeszelt apokaliptikus népei már Iosephus szemében is a skythák voltak. Az események földrajzi és történeti körülményei látszólag szintén ezt bizonyítják. Abban az időben ugyanis, amikor Iosephus műveit írta, a Kaukázustól északra egy új nagy „skytha” birodalom, az alánoké alakult meg.¹⁵ Az idézett helyen Iosephus is éppen az alánoknak az i. u. 72-ben végrehajtott óriási betörésével kapcsolatban beszél Nagy Sándor kapuiról. Noha a többi idevonatkozó forrásaink szóhasználata esetleg vitatható abból

¹³ Ezen az sem változtat, hogy Nagy Sándor a Makkabeusok könyvének előbb említett bevezető sorai szerint egyben azoknak a szír diadochosoknak az elődje is volt, akik közül később Antiochus Epiphanes a zsidóság szemében a korai antikrisztus-képzetek megtestesítőjévé vált. Hasonló gondolatoknak adott kifejezést a középkori szerzők egy része is, akikre elsősorban Orosius elítélő szavai voltak nagy hatással. Ezek a szerzők (így Sulpicius Severus nyomán Rhabanus Maurus is) Nagy Sándort, ha csodálták is tetteit sok tekintetben, legfeljebb Isten öntudatlan eszközeként voltak hajlandók elismerni, de ezt is csak Dániel próféciájára való tekintettel (vö. CARY, i. m. 17, 122, 141—142).

A három középkori Nagy Sándor-ábrázolás: a gesták Nagy Sándora, mint a kalokagathia kalandos utakon járó bajnoka, a teológusok kényszeredetten elismerő, többnyire ellenszenves Nagy Sándor-képe és az apokaliptikus könyvek messiánikus vonásokkal megrajzolt Nagy Sándora egyaránt nélkülözte az objektív tudományos szellemet. Ezen a téren csak akkor történt gyökeres változás, amikor a humanisták érdeklődése Arrhianosnak a tudományos szempontból is nagyértékű Nagy Sándor-életrajzára terelődött, nálunk P. P. Vergerio fordítása révén (vö. HUSZTI JÓZSEF, *Filológiai Közlöny* I/4 [1955] 527; KARDOS TIBOR, *A magyarországi humanizmus kora* 90, 344). Visszaesést jelentett ezzel szemben már Ilosvai Péter Nagy Sándor-története is, bár az Curtius Rufus és Iustinus alapján, tehát Pseudo-Kallisthenesnél valamivel jobb források nyomán készült, még inkább azonban Heltainak majd Hallernek a *Historia de preliis*-ről készített fordításai (vö. HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében*², 391, 457—461).

¹⁴ Ez volt HELLER BERNÁT véleménye (*Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*. New York 1935, 351, vö. uő.: *Ethnographia* 1935: 23—28).

¹⁵ Az alán birodalom megalakulásáról és a 72. évi alánbetörésről vö. *Antik Tanulm.* II (1955), 128—131; ugyanott a kaukázusi átjárók kérdésével is behatóan foglalkozom. Iosephusnak a Hegesippustól származó latin fordítása, valamint Synkellos zsidó átdolgozása, a Yoszippon szintén beszámolnak az alán betörésről és Nagy Sándor kapuiról is (vö. KRAUSZ SÁMUEL, *Ethnogr.* 1896: 355—364, 1898: 348; I. WALLACH: *Jewish Quarterly Review* XXXVII [1947], 407—422). — A skytha: Mágóg azonosítás az Exordia Scythica és Regino közvetítésével jutott el Anonymus gestájába és a krónikákba (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, *Krónikáink és a magyar őstörténet* 48—53, vö. még KRAUSZ, *Ethnogr.* 1898: 197—203, 293—305).

a szempontból, hogy melyik kaukázusi átjárón át történt a betörés, a „skytha” alánok említése miatt nem kétes, hogy Nagy Sándor itt említett kapuit a Kaukázusba kell képzelnünk.

Annak ellenére azonban, hogy Iosephus tudósításainak ezeket az elemeit a zsidó háttér is kielégítően megmagyarázná, minden okunk megvan arra, hogy eredetüket ne Keleten, hanem Iosephus római környezetében keressük. Először is figyelembe kell vennünk, hogy Corbulo felderítő hadjárata után Iosephus sok római kortársa képzelte azt, hogy az egykor Nagy Sándortól is érintett Rhagae (a mai Teherán közelében) környékén levő Káspi kapuk a Kaukázus közepén átvezető szűk átjáróval, a Dariel-szorossal azonosak. Plinius (Hist. nat. VI, 40) megróttá ugyan ezért mind a felderítő hadjárat térképeinek készítőit, mind pedig e tévhit többi képviselőit,¹⁶ tiltakozása azonban már nem tudott változtatni azon, hogy a régi Nagy Sándor-történetekben emlegetett kapuk már Iosephus római kortársainak képzeletében is a Kaukázusba kerültek. De nemcsak a kapu építőjének a személye, hanem maga a kapu-motívum is minden valószínűség szerint római eredetű. A felderítők ugyanis, Plinius (Hist. nat. VI, 30) szavaiból ítélve,¹⁷ a kaukázusi átjáró közelében erődítményeket is találtak. Ezeknek célja az átjáró elzárása (ad arcendas transitu generes innumeras) volt. Az építmények leírásában egyes elemek (ubi fores obditaе ferratis trabibus) egyenesen szó szerinti egyezést mutatnak Iosephus fogalmazásával (*πύλαις σιδηραῖς κλειστὴν ἐποίησε*). A Iosephus korabeli Rómában tehát kimutathatóan megvolt Nagy Sándor kaukázusi kapuinak a képzete. Nagy Sándor itt is a hellenisztikus *οἰκουμένη* génusza: a Kaukázushoz kapcsolódó új oltalmazó szerepe Corbulo kaukázusi felderítő útja és a nagy alán betörések után természetes módon alakult ki.

Hogy végül az archaizáló módon használt „skytha” nevet milyen görög vagy latin példa nyomán adta Iosephus az alánoknak, teljes határozottsággal nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy Herodotos egyetlen palesztinai szempontból is fontos skytha tudósítása (I, 103—106) lebegett előtte, amelyben a skytháknak egy hatalmas, délen Palesztinán túl Egyiptomot és Etiópiát is érintő, húsz évig tartó betöréséről van szó.¹⁸ De ha ezt teljes határozottsággal nem állíthatjuk is, annyit mindenképp megjegyezhetünk — és ez alapvetően fontos a iosephusi hely megítélése szempontjából —, hogy Iosephus szavai ránk maradt formájukban semmiféle apokaliptikus elemet nem tartalmaznak. Nem is meglepő ez, ha figyelembe vesszük, hogy Góg és Mágóg népe nemcsak Ezékiel próféciájá-

¹⁶ Vö. Ant. Tanulm. II, 130, 55. jegyz.

¹⁷ Az erődök meglétét már Strabon (XI, 500) is bizonyítja.

¹⁸ Vö. AARRE LAUHA, Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament: Annales Acad. Sc. Fennicae. Ser. B. Tom. XLIX (Helsinki 1944), 8. — Iosephus máshol is idézi Herodotost: vö. G. HÖLSCHER, Pauly-Wiss. R. E. IX, 1964. — A legújabb

ban, hanem a Genesis népszármazási táblázatában (X, 2) is szerepel, s hogy Iosephus az utóbbi összefüggésben, nem pedig az ezékieli prófécia kapcsán mondja, hogy a skythák Mágóg leszármazottai.¹⁹

Iosephus tudósításairól tehát összegezölég csak annyit mondhatunk, hogy nála a későbbi apokaliptikus színezetű Nagy Sándor-legenda egyes elemei (a kaukázusi „kapuk”, a skythák mint Mágóg leszármazottai) a római környezet hatására jelennek meg. A skytha: Mágóg azonosítás nála is csak annak a hellenisztikus zsidó és keresztyén irodalomban számtalanszor megfigyelhető törekvésnek az első példája, amely arra irányul, hogy a Genesisben nem szereplő népek is helyet kapjanak a bibliai leszármazási táblázatban. Az ezékieli prófécia Góg és Mágóg-apokalipszisének Iosephus Nagy Sándorra vonatkozó megjegyzéseiben semmi nyoma nincsen. Ez is könnyen érthető, ha tekintetbe vesszük az események történeti és földrajzi hátterét: az alánok még a 72. évi nagy betörésük alkalmával sem jutottak Palesztina közelébe, s vissza is vonultak anélkül, hogy bármilyen esemény történt volna, amelyet Iosephus a Góg és Mágóg-apokalipszis Izráelre vonatkozó eschatologikus jövendöléseivel hozhatott volna kapcsolatba.²⁰

Ezékiel-exegesisokról vö. C. KUHLE, Zum Stand der Hesekiel-Forschung: Theol. Rundschau NF. XXIV (1957), 1—53, különösen 18—19, 28—31. — Egészen elhibázott A. R. ANDERSON (Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations: Monographs of the Mediaeval Acad. of America 5. Cambr., Mass. 1932, 5—6) kísérlete, hogy a transzkaukáziai földrajzi nomenklaturában fedezi fel a Góg nevet, Gogarene és „Gogh” tartományok nevében. Az utóbbit ANDERSON P. A. SOUKRY Pseudo-Moses kiadása nyomán idézi. Amint azonban az örmény Gugark' névalak mutatja, a Gogarene névhez az örményben is hozzátartozik az -ar' -elem. Ami a másik idézett szót illeti, ha Anderson tudatában lett volna annak, hogy SOUKRY modern nyugati örmény kiejtés szerint írja át az ó-örmény szavakat (Ps. Moses, ed. SOUKRY 35, 3: *ḡḡḡ*), s így az egykori hangalak *Kot* nem pedig *Gogh* volt, bizonyára nem kockáztatta volna meg ezt a magyarázatot.

¹⁹ Vö. J. G. AALDERS, Gog en Magog in Ezechiel. Kampen 1951, 15.

²⁰ KAMPERS (különösen 51—4) egyik alaptétele az, hogy az apokaliptikus Nagy Sándor-legenda már Iosephus korában megvolt. Bizonyítása azonban éppen Iosephus szövegét illetőleg semmi olyan elemet nem tartalmaz, amely akár csak nagyobb mértékben valószínűsíthetné is ezt a tételt. Hasonló véleményének adott kifejezést előbb idézett munkáiban F. PFISTER is. Lényeges haladást jelent velük szemben ANDERSON felfogása (i. m. 19—20), aki elképzelhetőnek tartja ugyan, hogy a skytha: Mágóg azonosítást és Nagy Sándor kaukázusi kapuinak képzetét már Iosephus korában összekapcsolták, de tagadja annak a lehetőségét, hogy a Nagy Sándor-legendának ez az új formája közismertté vált volna. Szerinte Iosephus korában még nem alakult ki a legendának az a változata, amely szerint Góg és Mágóg népét Nagy Sándor zárta el. Arra ANDERSON véleménye szerint csak a 395. évi nagy hun betörés után került sor. Az átdolgozás megletének első bizonyítékát ANDERSON (i. m. 17, 1. jegyz.) Ephraem Syrus „De fine extremo” című homiliájában látja, amely szerint 395 után kevéssel keletkezett. Nem tekintve azonban, hogy az utóbbi állítás tévedésen alapul (vö. alább 11), ANDERSON sok helyes elemet is tartalmazó fejtegetéseivel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Iosephus tudósításainak helyes megítélése a római környezet figyelembevétele nélkül aligha lehetséges, továbbá, hogy egy önálló, az említett bibliai helyek közvetlen exegesisétől független apokaliptikus Nagy Sándor-legenda meglétét még az is csak valószínűsíthetné, ha a skytha: Mágóg azonosítást Iosephus nem a Gen. X, 2, hanem az ezékieli prófécia alapján közölné. Ezért nem fogadhatjuk el PFISTER (i. m. 30) legújabb véleményét sem, aki ANDERSON (i. m. 20, 1. jegyz.) — egyébként az elmondottak értelmében csakugyan nem teljesen meggyőző — bírálatát figyelmen kívül hagyva újra annak a véleményének ad kifejezést, hogy Iosephus már ismerte a Nagy Sándor-legenda apokaliptikus változatát.

III

Az átdolgozás még nem történt meg a 395/6-ban bekövetkezett félelmes hun betörés idején sem. Pedig ennek a betörésnek a hullámai délen Észak-Mezopotámiát és Szíriát is elérték, sőt hírek kaptak szárnyra, hogy a hunok Jeruzsálem kincseit is el akarják rabolni (Hieronymus, Ep. LX, 16 ; LXXVII, 8). Ekkor menekült a Bethlehembben tartózkodó Hieronymus is a tengerpartra Paula kolostorainak szűzeivel, hogy hajóra szállhasson velük, ha megérkezik a barbár áradat. Hieronymus szavai azonban sem itt, sem más írásaiban nem árulnak el többet, mint a Iosephus megjegyzéseivel való ismeretséget. A Quaestiones in Genesin (ad X, 2) egyik helyén, a népszármazási táblázattal kapcsolatban, ő is említi röviden a Scythae: Magog azonosságot, Ezékiel-kommentárjában pedig (ad XXXVIII, 2) Iosephusra is utal. Sokkal fontosabb Ésaiás-kommentárjának egyik helye (ad XXX, 27—33), amelyből világosan kiderül, hogy nála a Iosephustól átvett Scythae: Magog azonosítás, csak mint Iosephus véleménye szerepel: „Iudaei de Gog et Magog gentibus, quas putant ab Aquilone venturas id est de Scythiae partibus haec intelligunt super quibus Ezechiel plenius loquitur.” Nyilvánvaló, hogy itt a Nagy Sándor-regény hatásának semmiféle nyoma nincs, s ezen az sem változtat, hogy Hieronymus ugyanerről a 395/6. évi betörésről szólva a kaukázusi kapukat is említi (Ep. LXXVII, 8): „Ecce subito discurrentibus nuntiis oriens totus intremuit, ab ultima Macotide, inter glaciale Tanain et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra cohibent, erupisse Hunorum examina, quae pernicibus equis huc, illucque uolitantia caedis pariter ac terroris cuncta complerent.” A legenda keletkezése szempontjából ez a hely semmivel sem mond többet, mint Iosephus idézett helyei, ahol Nagy Sándor kaukázusi kapuin keresztül ugyanúgy törnek be az alánok, mint itt a hunok. Idézett nyilatkozatában Hieronymus világosan a herodotosi (I, 103—106) skythákkal, tehát egy régi néppel hozza kapcsolatba a hunokat. Ebben ugyanúgy, mint Nagy Sándor kapuinak említésében, Iosephushoz hasonlóan klasszikus hatások alatt áll.²¹

²¹ Hieronymus fiatalabb kortársa, a szíriai származású Kyrrosi Theodoros egyenesen azt mondja Ezékiel-kommentárjában (Migne, PL. 81), hogy Góg és Mágóg betörése már megtörtént a babiloni fogságot követő időkben. — Az apokaliptikus spekulációtól később a honfoglaló magyarok esetében is őv egy névtelen barát, aki Hieronymust idézi, de a Iosephus-féle skytha: Mágóg azonosítást határozottan elutasítja: „Gog et Mágóg non gentes esse aliquae corporaliter intelligendae sunt (vö. Magy. Honf. Kútfői 332, vö. még Fórt, ITK. 1913: 46). A régi skytha betörésre való utalást Hieronymustól Isidorus, Rhabanus Maurus és Rubruk is átvették. Az utóbbi kettőnél azonban a „Hunnos” helyett részben a Hunni: Hungari azonosítás, részben francia- és spanyolországi kéziratok „Hugnos” változata alapján a Hungari: magyarok jelennek meg. Ezeket az adatokat behatóan tárgyaltam a M. Nyelvt. Társ. 1954. jún. 17-én tartott egyik ülésén.

IV

A szír Nagy Sándor-legenda keletkezési körülményeinek a szempontjából azonban a 395/6. évi nagy hun betörés bizonyos földrajzi vonatkozásai mégis igen fontosak. Amint ugyanis forrásainkból kitűnik,²² ez a betörés Észak-Mezopotámiát már 395-ben érintette, 396-ban pedig újra ezen a vidéken át vonultak a hunok, ez alkalommal a perzsa főváros felé. Nem lényegtelen

²² A 395. évi hun betörés eseményei több szempontból még mindig tisztázatlanok. Az alapvető hiányosság a hun betörés klasszikus-filológus feldolgozóinál, a legújabbaknál is (E. DEMOUGEOT, *De l'unité à la division de l'Empire romain* [395—410]. Paris 1951. 112—117, 147—149, 162—165; H. HOMMEYER, *Attila*. Berlin 1951. 27, 114; F. ALTHEIM, *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden 1951. 79, 98; vö. még E. A. THOMPSON, *A History of Attila and the Huns*. Oxford 1948. 31) abban mutatkozik meg, hogy ezek a szerzők nem ismerik a „*Liber Calipharum*” néven ismert szír krónikának a 395/6. évi hun betörésről szóló tudósítását. Ennek valószínűleg az az oka, hogy MARKWART, aki tévesen hitelesnek ismerte el az Ibériai Péter szír vitájában található idevonatkozó adatot (vö. erről az Ant. Tan. II, 134—138. lapján tett megjegyzéseimet), tévedésével helytelen irányba terelte az egész kutatást. Bizonyos mértékig helyrehozta MARKWART tévedését O. WESENDONK (*Klio* XXVI [1933], 341; őt követi VÁCZY PÉTER: *Attila és hűnjai*, szerk. NÉMETH Gy., 64, 77—8, 108, 304), aki ugyan e cikkében általában MARKWART elméleteit ismétel meg, azonban rámutat arra is, hogy a 395/6. évi hun betörés leírásában a „*Liber Calipharum*” elbeszélése Priskoséval egyezik. WESENDONK nem foglalkozik részletesen ezzel az egyezéssel, pedig a szír adat jelentősége, különösen földrajzi és kronológiai szempontból igen nagy. A nagy betörés képe most már részleteiben is világosan áll előttünk. Philostorgiosból (XI, 8) tudjuk, hogy a betörő húnok kiindulópontja a Döntől nyugatra volt (VÁCZY, i. m. 75, MARKWARTHoz hasonlóan nem értékeli kellőképpen ezt a tudósítást). A „*Liber*” *Calipharum*, Pseudo-Dionysios szír krónikája és Priskos, valamint számos más görög és latin forrásból tudjuk, hogy a betörés még 395-ben elérte Észak-Mezopotámiát, Szíriát, de Kappadokiát és Galatiát is érintette. Kisásiából visszajövet, 396-ban, a hunok az észak-mezopotámiai Sophene tartományán át délre vonultak. A *Liber Calipharum* szerint a Tigris forrásvidékének és felső folyásának vidékén át haladtak délre egészen a perzsa főváros, Ktesiphon közelébe. Onnét, amint Priskosból tudjuk, vereségük után Azerbejdzsánon keresztül vonultak vissza. Pseudo-Dionysios Amidát (a modern Diyarbakir), Ingilénét, az alább említett Efézusi János szülőföldjét, Arzon tartományt, Martyropolis, Hanzit, Ziyata és Arsamoszta vidékét név szerint is említi. Mindezek a helyek Észak-Mezopotámiában a Tigris forrásvidékén, valamint attól délre vannak.

Kronológiai szempontból értékes Kyrillonos szír szerző egyik metrikus homiliája is, amely a 396. esztendő Mindszent ünnepére készült. Ebben utalás történik a hunok 396. évi észak-mezopotámiai átvonulására is. VÁCZY (i. m. 284—6), abból kiindulva, hogy a Mindszentek ünnepe 395-ben is nov. 1-re esett, a 395. évre datálja a homiliát és a benne leírt eseményeket. Amint azonban már LANDERSDORFER is rámutatott a Kyrillonos műveihez írt bevezetésében (7), a negyedik századból összesen csak három Mindszent-et ismerünk, amelyek kivétel nélkül mind tavaszra estek. — A *Kyrillonos*—*Absamya* kérdésben egyébként fontos változást hozott, hogy J. B. SEGAL közzétette a legrégebb ismert szír feliratokat. Ezekben az *Absamya* név mint pogány theofor név szerepel. Ez szinte bizonyossá teszi, hogy Absamyának egy második, keresztyén neve is volt. A legfontosabb tanulsága azonban az a szír forrásoknak, hogy segítségükkel Eutropius ellentámadásának a Claudianus alapján csak hozzávetőleg megállapítható időpontját a 396. évre rögzíthetjük.

Hasonló hiányosság mutatkozik a 435. évi hun betörés klasszikus-filológusoktól származó feldolgozásaiban is. Ebben az esetben „Antiochiai” Izsák szír frő C. A. Mosstól kiadott „Királyi város” című homiliájának a nem-ismeretéről van szó. Ez a homília ugyanis Proklos bizánci patriarcha olvasott beszédével együtt az ezékieli prófécián alapján foglalkozik a hun betöréssel. Itt azonban a kiadó, Moss sem vette észre, hogy a homília milyen textus alapján készült és hogy milyen célzásokat tartalmaz a korabeli eseményekre. — Ezzel a homiliával egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

az sem, hogy ennek a vidéknek a lakossága szír, örmény és perzsa elemekből állt.²³ 363 óta a perzsa—római határ is ezen a vidéken vonult át, Nisibistől nyugatra,²⁴ észak—déli irányban. Ez a határ, amint tudjuk, majdnem a szászánida kor végéig megmaradt. Akkorra azonban már nemcsak a bizánciakat és a perzsákat választotta el, hanem a bizánci terület jakobita szírjeit is az északperzsa terület szír nesztoriánusaitól, valamint az örmény monofizitáktól.

V

Igen fontos lehetne a szír Nagy Sándor-legenda keletkezése szempontjából, ha az Ephraem Syrusnak tulajdonított „De fine extremo” című homiliáról sikerülne bebizonyítani, hogy valóban Ephraemtől származik. Ez a homilia ugyanis, bár textusa nyilvánvalóan az ezékieli prófécia, több helyen is a Nagy Sándor-legenda elemeivel van átszőve.²⁵ Különösen szembe-tűnő ez a Nagy Sándor kapuin át betörő hunok leírásában. Az egyezés természetesen közös forrás feltevésével is magyarázható volna, esetleg azonban azzal is, hogy a homilia merít a legendából, nem pedig megfordítva. Az utóbbi feltevés mellett döntően esik latba az a tény, hogy a homiliában nemcsak Herakleios császár perzsa háborúira, tehát a 620-as évek eseményeire történik célzás, hanem a mohamedán hódításokra is.²⁶ A homilia keletkezési helyét nem tudjuk. Feltűnő azonban, hogy a hunok a homilia szerzője szerint varázslók, ez a hiedelem pedig, amint már W. BOUSSET rámutatott, a perzsáknál volt meg.²⁷ Ebből is arra következtethetünk, hogy a szerző az észak-mezopotámiai szír—perzsa területek lakói közül került ki.

VI

Olyan hatalmas nomád hadjárat, amely délen Észak-Mezopotámiáig terjedt, legközelebb 515-ben következett be, amikor a szabirok törtek be a Kaukázus középső átjáróján. Ennek a betörésnek a görög és latin forrásai csak Armeniát, Pontost, Galátiát, Lykaoniát és Kappadokiát említik ugyan mint olyan területeket, amelyeket a hun portya érintett,²⁸ egy kitűnő helyi ismeretekkel rendelkező szír szerző azonban, Efézusi János, az észak-mezopo-

²³ Észak-Mezopotámia művelődési szempontból történetének minden korszakában szinkretisztikus folyamatok otthona volt.

²⁴ Vö. E. HONIGMANN térképét, amelyet „Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches” című művéhez (Bruxelles 1935) csatolt.

²⁵ Vö. ECKHARDT SÁNDOR: Attila és hunjai, szerk. NÉMETH Gy. 144—5, 147.

²⁶ Vö. KMOŠKÓ idevonatkozó fejtegetéseit és a hozzájuk fűzött megjegyzéseimet: Acta. Orient. IV, 34—35, 52; vö. még Ant. Tan. II, 135.

²⁷ W. BOUSSET, Zeitsch. f. Kircheng. XX, 121—2. BOUSSET fejtegetéseihez hozzáfűzhetjük, hogy ehhez a visszataszító leíráshoz egészen közel áll az, amit Theophanes (a. 6208) mond el Pergamum ostromával kapcsolatban.

²⁸ Vö. E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II (Paris 1949), 105.

támiai kolostorok életéről írt munkájában²⁹ elmondja, hogy a hunok, akik bizonyára Örményország és Kappadokia³⁰ felől vonultak délre, az Amida környékén levő kolostorokat is rettegésben tartották.³¹ Minthogy e vidéknek a szabir betörés idején maga Efézusi János is lakója volt, tudósításának különös értéket kell tulajdonítanunk. Az ő kolostori történeteinek egyik helyén (ed. BROOKS 78₄) van szó egy „kijelentés”-ről is (11-12.), amely a szöveg szerint a hunok betörését jövendőli meg. Ez az eddig figyelembe nem vett fontos adat aligha jelenthet mást, mint azt, hogy Efézusi János korában, tehát a VI. század közepe előtt már megvolt a szír apokaliptikus Nagy Sándor-legenda. Addig azonban, amíg a szír Nagy Sándor-irodalom ránk maradt szövegei is létrejöttek, még jó néhány évtizednek kellett elteltie. Pseudo-Kallisthenes szír fordítása ugyanis legkorábban a VI. század végén készült. Még későbbi, amint majd alább látni fogjuk, a szír Nagy Sándor-legenda.

VII

A tulajdonképpeni szír Nagy Sándor-regény, tehát Pseudo-Kallisthenes szír fordítása, elsősorban a X. századi archipresbytertől, Leotól származó latin fordítással mutat fel egyezéseket, s azzal együtt az *A*-kódex (*a*-recenzió) szövegtípushoz tartozik.³² Amint NÖLDEKE világosan kimutatta,³³ a szír fordítás egy középperzsa nyelvű eredeti nyomán készült. Ezt az mutatja, hogy a tulajdonnevekben található íráshibák legnagyobb része csak egy pehlevi előzmény alapján magyarázható. A szír változat jelentősége elsősorban a szövegkritika terén mutatkozik meg, mégpedig MERKELBACH legutóbb tett idevonatkozó megjegyzései szerint³⁴ nem annyira az *A*-recenzió szempontjából, mint inkább abban, hogy a szír szöveg a különböző más nyelvű és típusú változatok egyébként bizonytalan értékű olvasatait számos esetben döntően erősíti meg. A pehlevi közvetítő szöveg keletkezési idejét megállapítani csak hozzávetőleg tudjuk. Az *ante quem* azonban mindenesetre a VII. század

²⁹ De beatis Orientalibus (ed. BROOKS: Patr. Or. XVII).

³⁰ Az csemények másik kortársa, Andreas, a kappadokiai Kaisarcia püspöke szintén Góg és Mágóg népét látta a hunokban (vö. MORAVCSIK GYULA, Byzantinoturcica I, 107).

³¹ MARKWART, Südarmenien (Wien 1930), 103—4.

³² Vö. MERKELBACH, i. m. 62, 66. AUSFELD, PFISTER és CARY (i. m. 11) Leo fordítását és a szír változatot a *δ*-siglával jelölik és külön recensióként sorolják fel. A Leo-fordításból készült fiatalabb recensiónak, a Historia de preliisnek J³-al jelölt interpolált változata (vö. MERKELBACH, i. m. 163—171, CARY, i. m. 58) az alapja a magyar Nagy Sándor-históriának (vö. KIRÁLY GYÖRGY, ITK. 1918 : 132—33 ; F. P. MAGOUN, The Gestis of King Alexander of Macedonia, Cambr. Mass. 1929, 54). A szerb—horvát és szláv Nagy Sándor-regényről és annak forrásairól alapvető megállapításokat tett HADROVICS LÁSZLÓ a M. Tud. Akad. 1957. évi nagygyűlésén tartott, nyomtatásban még nem közölt, előadásában.

³³ Beiträge zur Gesch. des Alexanderromans 11—17.

³⁴ I. m. 66.

közepe,³⁵ tehát az arab hódítás kora. Keletkezési helyül NÖLDEKE igen alapos érvelés alapján a keleti szír, nesztorianus területeket jelöli meg.³⁶

VIII

A Nagy Sándor-regény szír változatánál sokkal fontosabb mind a középkori apokaliptikus irodalom, mind a steppei népek története szempontjából a szír Nagy Sándor-legenda, amely nem más, mint a regénynek a Góg és Mágóg motívumaival bővített teljesen újjáalakított formája. A legenda a kéziratokban is, mintegy kiegészítésképpen mindig a regény szövegét követi.³⁷ Címe egyben rövid tartalomjegyzék is (ed. Budge 255): „Továbbá a Macedóniai Fülöp fiának, Alexandrosnak a diadalútja; hogy miként jutott el a világ végéig, és készített vaskaput, s hogy miként zárta el észak felé, hogy a hunok ki ne jöjjenek és le ne igázzák az országokat; az Alexandria királyainak levéltáraiban levő kéziratokból.”

Az elbeszélés Nagy Sándor tanácskozással kezdődik. Nagy Sándor, uralma „második vagy hetedik” évében összehívja országa előkelőit és előadja nekik, hogy szeretné tudni, milyen nagy a világ kiterjedése, mire támaszkodik az égbolt, s hogy mi veszi körül a világot. Tanácsosai óvják attól, hogy megkísérelje elérni a világ végét, mert — úgymond — ők a saját szemüikkel látták, hogy a világot tizenkét hajózható világos tenger veszi körül, azokon túl pedig egy keskeny földsávtól elválasztva a Búdös Óceán tengere következik, amelynek gőzétől minden élőlény elpusztul. Nagy Sándor azonban nem hallgat szavukra, s elhatározza, hogy elmegy a világ végeire. Egyben végrendelkezik is: úgy reméli, hogy Krisztus eljöveteletét talán még megéri, de ha nem érné is meg, ezüst trónját akkor is Krisztusnak ajánlja fel. Istenhez fohászkodik és egyebek között ezt mondja: „Tudom, hogy szarvakat növesztettél a fejemen,³⁸ hogy szétszórjam velük a világ birodalmait.” 320 000 emberrel Alexandriából a Sinai hegyhez, majd onnan a tengeren át Egyiptomba megy. Ott a király 7000 réz- és vaskovácsot ad neki. Ezután négy hónapig és tizenkét napig utazik a világos tengereken. Seregével eléri a Búdös Óceánt határoló szárazföldet. Ott harminchét halálraítélt gonosztevőt megpróbál a Búdös Óceán partjára küldeni, de azok, mihelyt a partra érnek, meghalnak. Nagy Sándornak tehát vissza kell fordulnia. Ekkor a világos tengerek és a Búdös Óceán között addig vonul, amíg oda nem ér, ahol a nap az ég ablakába szokott lépni. Megszemléli a nap lenyugvásának helyét, majd a Nagy Musas³⁹

³⁵ I. m. 17.

³⁶ Uo.

³⁷ Vö. BUDGE, i. kiad. XV—XXXIV.

³⁸ Nagy Sándor legendabeli szarvainak kérdéséről még mindig jó: ANDERSON Transactions of the Amer. Philol. Association LVIII (1927), 100—112.

³⁹ A Musas-hegy (a babiloni Gilgames-eposzban: *ša ša-di-i še-mu-šu Ma-šu*) említése után az egyik világos példa arra, hogy a szerző a Gilgames-eposzból is merített (vö. A. UNGNAD—H. GRESSMANN, Das Gilgamesch-Epos 39—52, 135—137, 152 skk, 183).

és a Klaudia hegyéhez megy. Onnan a Halorashoz, oda, ahol a Tigris malmot hajtó patak gyanánt ered, azután a Kallath nevű folyóhoz. Ezután Örményországon és Azerbejdzsánon át északra vonul, majd átkel a Musas hegyén és egy nagy hegység — amint a későbbiekből kiderül, a Kaukázus — kapujánál üt tábort. Az ott lakók megnyugtatóására kihirdeti, hogy ő nem ellenségként érkezett, csak tájékozódni szeretne. A hozzáküldött háromszáz ottani öreg elmondja, hogy ez az ország Tubarlak⁴⁰ perzsa királyé, aki Ahasvérus nemzetségéből uralkodik. A nagy hegy Külső-Perzsiáig és azon át egészen Indiáig terjed.⁴¹ Csak egy keskeny ösvény vezet rajta keresztül a tenger és a hegyek között, amelyen csak lóval lehet járni, úgy hogy az ember a vadállatokat egy haranggal elzavarja. A hegy túlsó oldalán a hunok vad népe lakik. Felsorolja a szöveg a hun királyok nevét is, akik között Góg és Mágóg, valamint a bibliai Amrafel is szerepel. A hunok nyers húst esznek, de fogyasztják a dögök húsát és embervért is. Bőrbe öltöznek és nagyon gyorsak. Asszonyaiknak csak egy mellük van⁴² és férjeiknél is harciasabbak. Fegyvereiket azzal teszik legyőzhetetlenné, hogy emberi embriók vérével kenik be őket, amelyekhez borzasztó körülmények között jutnak.⁴³ A hunokat az Isten büntetésből küldte. Római és perzsa területen már sok várat romboltak szét. Mögöttük a hüvelykemberek, kutyaemberek és a féregnépek (?) laknak. Azután már nincsenek emberek, hanem a kígyók pusztája⁴⁴ következik. Még távolabb a paradicsom van, amely az ég és a föld között lebeg és felhőktől van körülveve. Ezután következik a paradicsomi folyók leírása, amelyeket Isten kitett a paradicsomból és úgy helyezett el, hogy az emberek rajtuk keresztül se juthassanak el a paradicsomba. Ezután Nagy Sándor hatalmas kaput épít a barbárok ellen. A nagy építményt az egyiptomi munkások készítik el, óriási tömeg vasat és ércet használva fel az építéshez. Mikor a kapu elkészül, Nagy Sándor feliratot véset rá, amelynek szövege a következő (268, 12—269, 2):

לְיָמֵינוּ אֵלֶּיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ
 אֵלֶּיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ
 אֵלֶּיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ
 אֵלֶּיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ
 אֵלֶּיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ
 אֵלֶּיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְעַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ

⁴⁰ A Tubarlak név mindeztideig megfejtetlen.

⁴¹ A Kaukázus leírásába itt a Taurus-hegységnek valamilyen klasszikus forrásból vett leírása vegyül.

⁴² A Kaukázus környékére lokalizált amazonok már a legrégibb Nagy Sándor-történetekben is szerepeltek.

⁴³ Vö. fenn a 27. jegyzetet.

⁴⁴ Ez a hely magyarázza meg végső fokon Edessai Máté örmény krónikájának azt a tudósítását, amely szerint a kuman—úz—besenyő vándorlást a „kígyók népe” okozta.

Istenhez imádkozik. Onnét hajóra szállva Alexandriába tér vissza. Amikor meghal, ezüst trónját Jeruzsálembe küldi.⁴⁷

A legenda első részének földrajzi fogalmai éppen olyan zavarosak, mint a regényé. Nagy Sándor Alexandriából indul el, a Sinai hegyhez vonul, onnan pedig tengeren Egyiptomba folytatja útját: a szerző tehát aligha tudta, hogy Alexandria Egyiptomban van. Ez a földrajzi zavar azonban csak addig tart a szövegben, amíg a Gilgames-eposzról vett „Musas-hegy”-ről nincsen szó. Ott a legenda világából hirtelen a valóságos földrajz talajára érkeünk. A Taurus-hegységben levő Klaudia, majd Haloras⁴⁸ és a Kallath⁴⁹ folyó jól ismert földrajzi fogalmak. Különösen az utóbbi kettő fontos a szerző földrajzi látkörének a szempontjából: nem kétséges, hogy megint az Amidától északra levő kolostorok világában vagyunk, tehát ott, ahova már a legenda korábbi nyomai is vezettek.

Ugyanerről a vidékről beszél a legenda végén levő felirat is, amikor azt jósolja, hogy 826. esztendő elteltével a hunok ki fognak vonulni és népeket fognak leigázni. A legendának ezt a helyét kronológiai szempontból NÖLDEKE (i. m. 31) óta az egész kutatás alapvetőnek tartja. Ha ugyanis a 826. évet a Szeleukidák, tehát Nagy Sándor utódainak érája szerint számítjuk (i. e. 311-től), akkor 826-ból 311-et levonva 515-öt kapunk, tehát azt az évet, amely a hatalmas szabir betörés esztendeje volt! A magunk részéről ehhez egyrészt csak annyit fűzünk hozzá, hogy ez a betörés — amint a legenda fent idézett szövegéből kiderül — a szerző fogalmai szerint sem volt az első: a vének elmondják, hogy a hunok már a múltban is sok várat romboltak szét római és perzsa területen. Figyelembe véve a legenda szerzőjének földrajzi fogalmait, ezt a megjegyzést aligha vonatkoztathatjuk másra, mint a 395/6. évi nagy hun betörésre, amikor a portyázó csapatok az észak-mezopotámiai római és perzsa városokat egyaránt elpusztították. A szerző számára azonban ez már múlt. Az ő érdeklődését az 515. évi nagy szabir betörés köti le, amelyet a feliratban, vaticinatio ex eventu-ként Nagy Sándorral megjövendöltet. NÖLDEKE szerint a legenda, ebből a jövendölésből ítélve 515 után keletkezett. Efézusi János előbb említett adatára való tekintettel ebben egyet is érthetünk vele.

Más kérdés a felirat 940. évre⁵⁰ szóló, második jóslatának a dátuma. A görög érának ez az éve az i. u. 629. esztendőnek felel meg, s NÖLDEKE

⁴⁷ A trónátadás motívumáról vö. KAMPERS, i. m. 24, 144—145, a Pseudo-Methodios-féle jövendöléssel kapcsolatban.

⁴⁸ Vö. HÜBSCHMANN, Indog. Forsch. XVI, 310. Yāqūt arab földrajzi lexikonában: هالورس. A görög névalak Ἰλλύριος (vö. MARKWART, Südarmenien 58, 278). A Kallath név szír 'menyasszony' folyót párhuzamos névadás során Parthenos-nak és Nymphios-nak is nevezték. Az örmény névalak Կալիη: Kaliri (MARKWART, i. m. 282).

⁴⁹ Teljesen elhibázott tehát HELLER BERNÁT (Kohut-Mem. 354) magyarázata, aki a 515 kifejezést a II. Kir 17,6-al: כִּי יִהְיֶה נִיחַן hozza kapcsolatba.

⁵⁰ A jövendölés évszámai a későbbi, mohamedán és etióp változatokban romlott formákat mutatnak (vö. ANDERSON, i. m. 32, 1. jegyz.). PRISTER (i. m. 38) nem teljesen meggyőző kísérletet tesz arra, hogy ezeket a számokat a világev-spekulációkkal kösse össze (vö. még ANDERSON, i. m. 23, 2. jegyz., 41. 1. jegyz.) Ez az összekapcsolás csak a metrikus feldolgozás esetében indokolt, ahol szó van a hét évezredről. A prózai változat minderről nem tud.

szerint ez már valódi jövendölés, NÖLDEKE ugyan elismeri, hogy a kazárok, mint Herakleios császár szövetségesei 627-ben a Kaukázuson át betörték Persarmeniába, ez a betörés azonban szerinte nem egy küzdelem kezdetét jelenti, mint a legendában, hanem a hosszúra nyúlt bizánci—perzsa háború befejezését. A 940 tehát NÖLDEKE szerint önkényes, találmányra odavetett szám.

Mindebben NÖLDEKÉT az is megerősíti, hogy a szír legendának egy metrikus feldolgozását is ismerjük, amely az egyik kézirat kolofonja szerint az 521-ben meghalt nevezetes szír író, Jacob Sarugensis kedvelt metrumában készült. Bár az 515 és 521 közötti idő elég kevésnek látszik az átvételre,⁵¹ mégis NÖLDEKE úgy gondolja, hogy a metrikus átdolgozás szerzőjének Jacobot kell tekintenünk. Minthogy NÖLDEKE tekintélye szinte megingathatatlan volt a szír filológia terén, nem találtak elfogadásra W. BOUSSETnek és C. HUNNIUSnak, a metrikus változat későbbi kiadójának fejtegetései sem,⁵² akik alapos érveket hoztak fel a mellett, hogy a legenda egyes részei mégis a 627. évi kazár betörésre látszanak utalni.⁵³ Legutóbb PFISTER is újra határozottan NÖLDEKE véleménye mellett foglalt állást.⁵⁴

Annál sajnálatosabb tehát, hogy KMSKÓ MIHÁLY fejtegetései,⁵⁵ amelyek valóban eldöntik a kérdést, csak néhány éve és még most is csak kivonatossan kerültek a nyilvánosság elé. KMSKÓ egész sor érveléssel bizonyítja, hogy mind a metrikus legendában, mind a prózai szövegben félreérthetetlen utalások vannak II. Khosrav és Herakleios háborújára. Mindkét változatról azt kell tehát mondanunk, hogy jelen formájukban a legendának a 628 után átdolgozott formáját tartalmazzák.⁵⁶ KMSKÓ érvelése minden bizonnyal helyes. Az apokaliptikus irodalomban az ilyen átdolgozás természetes jelenség: az utolsó jövendölésben megadott idő eltelte után a legenda későbbi használói új jövendöléseket toldanak be a szövegbe.

KMSKÓnak a 940. évre vonatkozó betöréshez fűződő fejtegetései azonban szintén fontos hiányosságokat tartalmaznak. Először is meg kell jegyeznünk

⁵¹ ANDERSON, i. m. 27, l. jegyz.

⁵² C. HUNNIUS, *Das syrische Alexanderlied* (Göttingen 1904), 21—23.

⁵³ ANDERSONnak (i. m. 27, l. jegyz.) az említett elbeszélésben szereplő kapukhoz fűződő magyarázatai nem meggyőzőek.

⁵⁴ I. m. 38; mind a prózai, mind a metrikus változat datálásában NÖLDEKEHEZ csatlakoznak MAGOUN (i. m. 39) és CARY (i. m. 11) is.

⁵⁵ Vö. *Acta Orient.* IV, 35—36.

⁵⁶ Ebből a szempontból már BOUSSET (i. h. 115) és KAMPERS (i. m. 70—85) is tettek helyes megjegyzéseket. BOUSSET szerint a metrikus és a prózai változat közös forrásra megy vissza. Annak ellenére, hogy az élet forrásának keresése, valamint a világev-spekuláció valóban fontos és jellegzetes motívum-többlet a metrikus változat szövegében, hasonlóképpen a hun jövendölés is fontos többlet a prózai változatban, ezt a véleményt helyesnek kell tartanunk. Megerősít bennünket ebben az is, hogy Pseudo-Dionysios Telmahrensis (IX. század) rövid összefoglalásában, ahol a szír Nagy Sándor-legenda tartalmát adja (vö. NÖLDEKE, i. m. 32, ANDERSON, i. m. 27—28), szorosan érintkezik hol a prózai változattal, hol pedig a metrikussal, néhány esetben azonban egyikkel sem. Feltehetjük tehát, hogy a szír Nagy Sándor-legendának volt olyan régi változata is, amely a későbbiek során elveszett, de Pseudo-Dionysiosnak még rendelkezésre állott

hogy a kazár beavatkozás Herakleios oldalán valóban a 627. év eseményei közé tartozik.⁵⁷ De volt egy hatalmas kazár betörés 629-ben is, amelyről Moses Kaľankatvac'i (ed. Tiflis 34—57) örmény szerző elsřrendű szemtanú-jelentések alapján igen részletes tudósítást közöl. Moses szavaiból világosan kitűnik, hogy a 629. évi kazár betörés már nem a bizánciak ősztönzésére történt, hanem hatalmas önálló hadjárat volt, amely több esztendeig tartott és Örményország nagy részére rettenetes pusztulást, éhínséget és pestist hozott.⁵⁸ Azok az örmények tehát, akik a kazár pusztításoktól délre éltek, Észak-Mezopotámiában, a Haloras vidékén, a Nymphios folyónál és a Tigris forrásvidékén, a 626. évi háborús szenvedések után⁵⁹ újra az enyészet szélére jutottak. Ezekre a nagy eseményekre utal tehát a 940/629. évre vonatkozó jövendölés szerzője is, és az sem lehet kétes, hogy itt megint vaticinatio ex eventu-ról van szó. Rendkívül érdekes egyezés mutatkozik a szír legenda és az örmény elbeszélés között abban is, hogy mind a kettőben⁶⁰ Jeremiás prófétának ugyanazokra a szavaira (I, 13—16) történik hivatkozás. A szír legenda szerzője egyenesen Nagy Sándorral ismételteti el a próféta szavait.⁶¹

Valódi jövendölést tartalmaz ezzel szemben a feliratnak az a része, ahol Tubarlak veresége után megígéri, hogy tizenöt év múlva Assziriát és Babilóniát is át fogja adni Nagy Sándornak. Ez a jóslat ugyanis, amint tudjuk, nem teljesedett be. II. Khosrav—Tubarlak veresége után 15 évvel, 643-ban a mohamedánok már végleg megdöntötték a szászánida Perzsiát. A be nem vált jóslat felhatalmaz bennünket arra, hogy a legendát mai formájában a 629. évet követő, de az arabok mezopotámiai győzelmét, vagyis 636-ot megelőző esztendőkből származtassuk.

A második jóslatnak a 629. évi kazár betörésre való vonatkoztatása révén világosság derül a legenda szerzőjének a kazár szövetségről alkotott felfogására is. Herakleios és Nagy Sándor azonosítása ugyanis igen nehéz helyzet elé állította a szerzőt. A perzsa hadjárat során ugyanis Herakleios, amint összes forrásunk egybehangzóan bizonyítja, maga nyitotta ki a kaukázusi kapukat a kazárok előtt. A szerző ezekre az eseményekre csak a lehető legtapintatosabb formában, közvetve utal.⁶² Az ő Nagy Sándor—Herakleiosa

⁵⁷ Vö. MNY. XLIX (1953), 319—323.

⁵⁸ NÖLDEKE az örmény forrásokat csak K. PATKANIAN egyik cikkének rövid tájékoztatója alapján használta és erről a betörésről egyáltalán nem tesz említést.

⁵⁹ Vö. J. A. MANANDJAN, Vizant. Vremennik 1950 : 145.

⁶⁰ Mosest illetőleg vö. MNY. i. h. 321—322.

⁶¹ Az elmondottak alapján nem látszik elfogadhatónak Kmoskó (vö. Acta Orient. IV, 33—34) szokatlanul merész feltevése, aki 940. évre vonatkozó jövendölést Konstantinápoly 1453-ban történt elestével hozza kapcsolatba.

⁶² Kevésbé tapintatosak a nyugati források, amelyekhez Dagobert egyik bizánci követségő révén jutott el a kazárok segítségül hívásának híre. Ez a tudósítás, amelyből Fredegar, Aethicus, Ekkehard és Freisingi Otto is merítettek, egyáltalán nem előnyös Herakleios szempontjából. FÓTI (ITK, 1913 : 37—41) egyébként igen értékes fejtegetéseiben Aethicus korát WUTKE naiv magyarázata alapján helytelenül határozza meg (vö. ECKHARDT, Kőrösi Csoma Arch. II, 422—433 ; Uő.: De Sicambria à Sans-Souci [Paris 1943], 13, 15—6).

a kegyes keresztyén uralkodó mintaképe, tehát semmiféle szerepet nem kaphat a kazárok garázdálkodásaiban: Nagy Sándor—Herakleios győzelmét Tubar-lak—II. Khosrav felett nem a kazárok, hanem az Isten segédelmével vívja ki. Ott azonban, ahol a szerző a kaukázusi kapu közös római—perzsa őrségéről beszél, világosan kifejezésre jutnak saját gondolatai is: helyes és megőrzendő a római és perzsa uralkodóknak az a régi szokása, hogy a barbárok ellen emelt kaukázusi erődöket közös költséggel tartották fenn.⁶³ Ezt a szokást a 629. évi betörés után is fel kellene újítani! Ez az óhaj azonban nemcsak a legenda szerzőjének lelkében élt. Az örmények még akkor is így gondolkoztak, amikor a perzsa hatalom helyébe már a mohamedánoké lépett. Rendkívül érdekes ebből a szempontból Levond VIII. századi örmény írónak egy tudósítása (ed. Šahnazarean 64), amely szerint, mikor az arabok 716-ban elpusztították a derbendi erődöket, a falak romjai között egy nagy feliratos követ találtak, amelyen az állt, hogy az erődöket Markianos (450—457) bizánci császár építtette saját kincseiből; egykor el fogják pusztítani őket Ismael gyermekei, de majd fel is építik a saját kincseikből! Ez Levond idejében már vaticinatio ex eventu volt. Amint azonban tudjuk, később is jó próféciának bizonyult, mert az arabok még sok súlyos küzdelmet vívtak a kazárokkal Derbend környékén, s sokszor építették újjá a gyakran elpusztított régi erődöket.

Maga a felirat-motívum minden valószínűség szerint a görög Nagy Sándor-történetek valamelyikéből származik. Erre mutat az az eddig meg nem figyelt szoros egyezés, amely a szír legenda, Levond tudósítása és Plutarchos Nagy Sándor-életrajzának (cap. 17) a között a helye között mutatkozik, ahol Nagy Sándor perzsa hadjáratáról van szó. Azt olvassuk ugyanis Plutarchosnál, hogy Nagy Sándor Darius elleni felvonulásának idején a lykiai Xanthos városa mellett levő forrás hirtelen kiáradt. Ekkor egy régies írásjelekkel borított kő került elő, amelyen egy jóslat állt arról, hogy „a perzsa hatalomnak egykor vége fog szakadni és meg fogják dönteni a görögök”.

A szír Nagy Sándor-legenda az elmondottak értelmében az észak-mezopotámiai szinkretisztikus kultúra terméke. Alapját a hellenisztikus görög Nagy Sándor-regény képezte, amelyet azonban gyökeresen átdolgoztak az ezékieli próféciával való összekapcsolás során. A helyi elemet a legendában az ősi Gilgames-eposz motívumai képviselik. Szerzője, illetőleg átdolgozói Észak-Mezopotámiában, a régi Amida környékén éltek. Érdeklődésük középpontjában a 395/6. évi nagy hun, az 515. évi szabir és a 629. évi kazár betörés állott. Igen tanulságosak a legendának azok a motívumai, amelyek a későbbi

⁶³ Vö. E. STEIN, i. m. 62.

középkori Nagy Sándor-gestákban is visszatérnek : így Nagy Sándor kisebbségben levő csapatainak győzelme a barbárok tömegei felett,⁶⁴ s az a gondolat, hogy Nagy Sándor kaukázusi kapui a kultúr-világ védőbástyái a barbárok ellen.⁶⁵

⁶⁴ Vö. Anonymusnak (cap. 8) az Álmos szájába adott beszédét, amelyről már régen ismert, hogy a Nagy Sándor-regényből származik (Vö. KARDOS TIBOR, Középkori kultúra 94—95; Uő : I. Oszt. Közl. V, 1954 : 178; vö. még uő : Száz. 1939 : 306—7).

⁶⁵ Vö. IV. Bélának a IV. Incéhez intézett híres levelét (MARCZALI, A magyar történet kútf. 161—166), ahol — mint a szír legendában — éppen Herakleios perzsa háborúira történik hivatkozás. Bár a szerző Herakleios „limcs”-ét is az „Aqua contradictionis”-hoz, vagyis a Dunához képzeli (vö. KARDOS, A magyarság antik hagyományai 17—8), a védőbástya-motívumot ugyanúgy használja, mint a szír legenda szerzője.